

Леанід Лыч

Усенародны рух за наданне беларускай мове статусу адзінай дзяржаўнай (да 25-годдзя Закона “Аб мовах у Беларускай ССР” - 26 студзеня 1990 г.)

(Працяг. Пачатак у папяр. нумарах.)

У моцна зрусіфікаванай Беларусі стаць такой шчаслівай мовай найбольш усяго шанцаў было ў рускай: ёю непараўнальна лепш, чым беларускай, валодалі ўсіх рангаў чыноўнікі, ідэолагі, яна непадзельна панавала ва ўсіх сферах афіцыйнага жыцця БССР, што абавязвала нацыянальных адраджэнцаў вельмі адказна ставіцца да праблемы дзяржаўнага двухмоўя, бачыць у ім наравістага траянскага каня.

Небяспеку № 1 уяўляла сабой суцэльнае неразуменне шырокімі коламі людзей з-за іх малой дасведчанасці ў моўным пытанні і моцнай зрусіфікаванасці тых негатывных наступстваў, з якімі абавязкова давядзецца сутыкнуцца роднай мове беларусаў пры ўвядзенні афіцыйнага беларуска-рускага двухмоўя. Бо і сапраўды, ці ж магла яна вытрываць жорсткую канкурэнцыю з практычна адзінай на той час мовай службовага справаводства, навукі, педагагічнага працэсу сярэднеспецыяльнай і вышэйшай школы, прафесійна-тэхнічных навучальных устаноў, гарадскіх агульнаадукацыйных школ, г. зн. з рускай мовай. Па гэтых прычынах яна стала і асноўнай мовай камунікатыўных зносін беларускага грамадства. Вялікі гонар усім, хто ў гэтых без перабольшвання экстрэмальных варунках выступаў супраць афіцыйнага беларуска-рускага двухмоўя, за наданне статусу адзінай дзяржаўнай толькі беларускай мове, як роднай мове тытульнага насельніцтва БССР. Толькі дзякуючы старанням такіх беларускіх нацыянальных патрыётаў не магло хоць трохі не парупіцца пра беларускую мову тагачаснае чынавенства.

Занадта не марудзіць партыйныя і савецкія органы БССР з наданнем беларускай мове статусу адзінай дзяржаўнай вымушаў і вопыт шэрагу саюзных рэспублік, дзе ўжо нацыянальныя мовы былі ўведзены ці вось-вось іх збіраліся ўвесці ў такі законны для іх ранг. У канцы лістапада 1989 года, да прыкладу, гэтую праблему знялі з парадку дня Азербайджан, Армения, Грузія, Латвія, Літва, Эстонія, Малдавія, Узбекістан. Што ж датычыць Расійскай Федэрацыі, тут руская мова фактычна заўжды з'яўлялася дзяржаўнай нават пры адсутнасці адпаведнага нарматыўнага акта.

Сваё ўпартас нежаданне ўвесці беларускую мову на дзяржаўны п'эдэстал балышавіцкія ідэолагі рэспублікі тлумачылі самымі рознымі прычынамі, у тым ліку і адсутнасцю прыкметнага масавага руху саміх людзей за ўвядзенне роднага слова ў грамадскае жыццё, дзе яму пакуль што не знаходзілася аніякага месца. На жаль, многія людзі і сапраўды змірыліся, звязкілі з такімі дэфармацыямі ў моўнай сферы, што толькі было на руку пар-

тыйна-савецкаму апарату. Спатрэбілася нямаля высілкаў ад нацыянальна зарыентаваных тэарэтыкаў, каб усё-такі прымусяць улады штосьці карыснае рабіць дзеля роднай мовы тытульнага народа. Слушныя рэкамендацыі наконце гэтага даваў доктар філасофскіх навук, прафесар Анатоль Яцкевіч: “Без стварэння неабходных умоў для выкарыстання беларускай мовы ў прафесійнай дзейнасці, - пісаў ён, - усе іншыя меры застануцца паўмерамі і самі на сабе жадаючага эфекту не дадуць.

Першымі крокамі тут можа стаць прымяненне беларускай мовы як рабочай у дзейнасці апарату Вярхоўнага Савета БССР, міністэрства народнай адукацыі, культуры, сельскай гаспадаркі, а ўслед за імі і ў адпаведных органах выканкамаў, мясцовых Саветаў народных дэпутатаў” (Літаратура і мастацтва. 1989. 10 лістапада. С. 15). Прыведзены вышэй прапановы можна лічыць за эталон і для сучаснага чыноўніцкага апарату, які так упарціцца беларусізацыі сваёй дзейнасці.

Прыемнай нечаканасцю для многіх рупліўцаў беларускай мовы стала абмеркаванне звязаных з ёю праблем на старонках вядучага ў рэспубліцы партыйнага перыядычнага органа “Коммунист Белоруссии”. Вядома, выступалі ў ім не работнікі партыйнага апарату, а пераважна прадстаўнікі навуковай, творчай, педагагічнай інтэлігенцыі. Сваёй беларускасцю добра вызначаўся трэці нумар часопіса “Коммунист Белоруссии” за 1989 год. У ім актуальным праблемам беларускай мовы прысвечаны артыкул загадчыка аддзела Інстытута літаратуры АН БССР, доктара філалагічных навук Адама Мальдзіса “Давайте, наконец заговорим...”, выкладчыцы беларускай мовы і літаратуры СШ № 2 г. Слоніма, выдатныя народнай адукацыі БССР Е. Рудкай “Родная речь - это бесценный клад”. Думаю, што не толькі два, але і год таму гэты часопіс не дазволіў бы першаму з названых аўтараў ужыць такія трывожныя словы: “Город... сегодня не говорит по-белорусски... на нас смотрят как на аномалию (с. 73) ...следует придать (по примеру других республик) белорусскому языку статус языка государственного...” (с. 75).

Яшчэ не так даўно да перабудовы, кіраўнікі агульнаадукацыйных школ выхваляліся адзін перад адным сваімі дасягненнямі ў выкараненні элементаў беларушчыны з навучальнай і выхаваўчай працы, а Е. Рудкую такое зусім не задавальняла. Ёю “Задача... школы видится в том, чтобы в сознании учеников построить новую школу приоритетов, среди которых должен быть родной язык...” (с. 78), г. зн. тое, што ўжо амаль цалкам адсутнічала ў гарадскіх агульнаадукацыйных школах і не вы-

клікала якой-небудзь трывогі ў кіраўнікоў народнай асветы, у партыйных і савецкіх уладах.

Не абмяжоўваў сябе ў фармулёўках дзеля вызначэння спосабаў, як вярнуць масы тварам да беларускай мовы пісьменнік Уладзімір Юрэвіч у сваім артыкуле “Через совершенствование национального...” (Коммунист Белоруссии, 1989, № 4, с. 86 - 90). Вось яго думкі наконце гэтага: “Только решительными мерами по реализации национального языка белорусов можно развенчать до конца декларированную Сталиным и живущую до сих пор идею “слияния языков” или одноязычия будущего человечества (с. 87)... сильно заблуждаются те, кто думает, что одним из всех языком можно заменить национальный язык в родной этнической среде” (с. 90).

Праблему беларускай мовы не абыйшлі і ў пятым нумары часопіса “Коммунист Белоруссии”. Яго рэдакцыя дазволіла кандыдату гістарычных навук Алегу Трусаву выказаць і такое, з чым далёка не ўсе згаджаліся ў высокіх эшалонах улады: “... для того, чтобы белорусский язык имел перспективы своего развития, нужно его конституционно наделить правами государственного языка, и в течение десяти лет... полностью перевести на него все учреждения, организации и учебные заведения” (с. 15).

Падобнага роду публікацыі не былі пустым стрэлам, бо будзілі гупчы народа ад летаргічнага сну, вымушалі палітыкаў, ідэолагаў, нацыянальную эліту штосьці практычнае рабіць у інтарэсах беларускай справы. Цешыла, абназдзейвала на дасягненне поспеху, што флагманам агульнанацыянальнага змагання за выратаванне ад усіх узваленных русіфікатарамі на беларускую мову бед, як і трэба было спадзявацца, уважліва ставяўся горад Менск, не глядзячы на амаль франтальны адрыў яго насельнікаў ад колішняга самабытнага ладу жыцця. Адраджалася ж яно не самапасам, а пры самым актыўным удзеле сталічных партыйных і савецкіх уладаў, што вельмі радавала, натхняла да актыўнай стваральнай працы найперш прадстаўнікоў творчай, навуковай, педагагічнай інтэлігенцыі. Упоўнены, што і сёння такую адказную адраджэнцкую місію ахвотна ўзялі б на сябе мінчане, каб толькі для гэтага наспеў час. У нас ужо даўно стала за правіла за ўсе нацыянальныя беды абвінавачваць дзяржаўна-партыйны чыноўніцкі апарат. І такога яны заслугоўваюць. Але, дзякаваць богу, былі і прыемныя выключэнні з такой руйнавальнай нацыянальнай практыкі. Ад яе, як пачалося выкліканае перабудовай беларускае нацыянальна-культурнае Адраджэнне, вельмі хутка і рашуча адмовіўся Менскі гаркам КПБ. Па-сутнасці, гэта ім была распрацавана ўла-

сная гарадская праграма “Родная мова”. І не толькі распрацавана, але і актыўна ўвасаблялася ў практыку, асабліва ў сферы дашчэнтна зрусіфікаванай, нацыянальна абсякроўленай народнай адукацыі. У 1987 годзе праз вялізныя намаганні і афіцыйных уладаў, і грамадскасці, найперш настаўнікаў, у Менску удалося стварыць толькі два беларускамоўныя класы. Затое ў наступным годзе да іх дадалося ўжо 15 такіх класаў. На пытанне падчас правядзення ў лістападзе 1989 года ў Менску “круглага стала” па праблемах мовы: “Што галоўнае ў працы мінчан?”, інструктар Ідэалагічнага аддзела ЦК КПБ М. Фядзеня даў такі адказ: “Вялікая растлумачальная праца з бацькамі з удзелам партыйных, савецкіх органаў, вучоных, пісьменнікаў, грамадскасці, самадзейных аб’яднанняў.

І ў першую чаргу звярнуліся да асновы, дзе закладваецца моўны фундамент чалавека - да дзіцячых садоў” (Звязда. 1989. 14 лістапада). І даволі вынікова: у 1988 годзе ў Менску працавала 70 беларускамоўных груп у 40 дзіцячых садах, якія становіліся базай для заснавання беларускамоўных класаў. У 1989/90 н. г. іх адкрыта 85, прычым у сямі школах усе першыя класы беларускамоўныя (Звязда. 1989. 14 лістапада). Сёння гэтым ніяк не выпадае пахваліцца Менску, хоць і з’яўляецца сталіцай незалежнай (відаць, толькі на словах) Рэспублікі Беларусь. Ёсць чым ганарыцца Прэзідэнцкай вертыкалі! І яна з такім расхлябаным нацыянальным жылцём нават у самой сталіцы краіны гэтак неўтаймоўна, ашалелая рвецца ў саюзную з Расійскай Федэрацыяй дзяржаву?!

У 1989 годзе ў Менску ўжо меліся такія ўстановы і арганізацыі, дзе самі калектывы без усялякага знадворнага ўплыву тэрытарыяльных партыйных органаў трывала становіліся на шлях беларусізацыі сваёй дзейнасці. З належным разуменнем ставіліся да развязвання моўнай праблемы кіраўніцтва і партыйная арганізацыя вытворчага аб’яднання “Белрэстаўрацыя”. На праведзеным у лістападзе 1989 года адкрытым партыйным сходзе было падтрымана рашэнне бюро Менскага гаркама партыі ўвайсці ў Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР з прапановай аб прыняцці Закона аб дзяржаўным статусе беларускай мовы на тэрыторыі рэспублікі. У гэтым аб’яднанні многія з кіраўнічых работнікаў займалі правільную пазіцыю ў пытаннях развязвання моўнай палітыкі як у рэспубліцы ў цэлым, так і ў сваім калектыве ў прыватнасці. Большыня стаяла за тое, каб руская мова з’яўлялася толькі сродкам міжрэспубліканскіх зносін. Наданне ж ёй, як пісаў начальнік аддзела кадраў ВА “Белрэстаўрацыя” М. Кійка, “паралельна з нацыянальнымі мовамі статусу

дзяржаўнай у нацыянальных рэспубліках, што прапануюць некаторыя таварышы, ёсць на сваёй сутнасці кансервацыя той моўнай сітуацыі, якая ініцыявана ў спадчыну адміністратыўна-бюракратычнай сістэмай, ёсць тармажэнне развіцця нацыянальных культур, згортванне працэсу дэмакратызацыі” (Звязда. 1989. 23 лістапада). Сказанае не падлягала тады, не падлягае і сёння аніякай крытыцы.

Спраўджваліся надзеі на павышэнне адраджэнцкай актыўнасці народа праз яго ўдзел у распрацоўцы доўгатэрміновай праграмы “Роднае слова”. У красавіку 1989 года гэтае пытанне спецыяльна разглядала Ідэалагічная камісія ЦК КПБ і дала каштоўныя ўказанні па завяршэнні яе распрацоўкі.

Ход падрыхтоўкі праграм рэгулярна разглядаўся на “круглых сталах” з запрашэннем на іх пасяджэнні самых аўтарытэтных у пытаннях мовы тэарэтыкаў і практыкаў. У лістападзе 1989 года такі стол арганізаваў загадчык аддзела газеты “Звязда” А. Шагун. У ім бралі ўдзел акадэмік-сакратар АН БССР М. Бірыла, дырэктар Інстытута мовазнаўства АН БССР А. Падлужны, прафесар, загадчык кафедры беларускай мовы БДУ Л. Ша- кун, намеснік міністра народнай адукацыі БССР Г. Бутрым, інструктар ідэалагічнага аддзела ЦК КПБ М. Фядзеня, галоўны інспектар Міністэрства народнай адукацыі БССР Т. Саўчук. Склад удзельнікаў, як бачым, досыць кампетэнтны. Цалкам апраўдана, што сярод разгледжаных ім пытанняў было і самае актуальнае: аб наданні беларускай мове статусу дзяржаўнай, якім, заяўлялася, у нас пакуль што карыстаецца толькі руская мова (Звязда. 1989. 23 лістапада). А вось, што дзеля выратавання беларускай мовы ад заняпаду, павышэння яе прэстыжнасці ў грамадстве ёй трэба абавязкова надаць статус адзінай дзяржаўнай у рэспубліцы, ніхто з гэтых аўтарытэтных прадстаўнікоў афіцыйнай інтэлігенцыі не выказаўся, хаця такі пункт гледжання даволі часта абмяркоўваўся ў СМІ і атрымаў станоўчую ацэнку. Да лістапада 1989 года ўсю працу па складанні праграмы “Родная мова” закончылі і перадалі яе ў Вярхоўны Савет БССР і ў Савет Міністраў (Звязда. 1989. 14 лістапада), што не толькі паспрыяла хутчэйшай падрыхтоўцы праекту Закона “Аб мовах у Беларускай ССР”, але і скласці яго на больш высокім прафесійным узроўні, лепш улічыць законы дзяржаўнага народа. Непасрэдна ўдзел яго самога ў распрацоўцы праграмы “Роднае слова” - базы праекту Закона можа разглядацца як факт непасрэднага дачынення шырокіх мас людзей да моўнага заканадаўства, з чым не павінен быць не лічыцца любы палітычны рэжым, любы дзяржаўны лідар.

Пераканаўчым доказам агульнанароднага характару распрацоўкі моўнага заканадаўства трэба прызнаць непасрэдна датычную яго шырокую перапіску заклапочаных лёсам роднага слова грамадзян з дзяржаўнымі і партыйнымі ўладамі. Асабліва высокай ацэнкі заслугоўвалі дасланыя на адрас самога Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР лісты. Усе яны без выключэння вельмі ўважліва аналізаваліся ў яго пастаянных камісіях. Ад іх імя перад дэпутатамі XIV-й сесіі Вярхоўнага Савета БССР было заяўлена наступнае: “У большасці сваёй працоўныя з разуменнем ставяцца да прыняцця закона, выяўляючы пры гэтым сапраўдны інтэрнацыяналізм у падыходзе да вырашэння моўнага пытання ў рэспубліцы”. Адзначалася, што і многіх рускіх “трывожыць лёс беларускай мовы”. Зусім натуральна, што ў дасланных лістах узімалася і праблема афіцыйнага беларуска-рускага двухмоўя. Немалая заслуга ў гэтым дзяржаўных СМІ. Пазіцыя пастаянных камісій Вярхоўнага Савета БССР наконце прапаноў аўтараў некаторых лістоў надаць статус дзяржаўнай і рускай мове была такой: “...статус дзяржаўнай мовы вызначаецца нацыянальна-дзяржаўным утварэннем, якім у адносінах да беларускай мовы з’яўляецца суверэнная Беларуская ССР. У яе складзе няма якіх-небудзь аўтаномных нацыянальных абласцей” (Звязда. 1990. 31 студзеня). Як бачым, усё лагічна, па-навуковаму абгрунтавана, цалкам адпавядае моўнай практыцы цывілізаваных краін з адной дзяржаўнай нацыяй.

Характэрны для таго часу нацыянальны патрыятызм беларускага народа наглядна праглядаецца праз нечуваны да гэтага рост попыту на літаратуру ў роднай мове. Выдадзеныя да 1989 года беларуска-рускі і руска-беларускі слоўнікі імгненна зніклі як з гарадскіх, так і вясковых кнігарняў. Купляць жа іх ніхто не прымушаў. Людзі самі бачылі ў іх патрэбу, жадалі хутчэй наблізіцца да адабранага ў іх слова. Увосень 1989 года ў выдавецтва рэспублікі паступіла больш за 150 тыс. заявак (!) на руска-беларускі слоўнік (Звязда. 1989. 14 лістапада).

Такога роду даведачная літаратура цікавіла і тых нашых суродзічаў, што жылі за мяжой свайго краю. Вось што значылі ўжо толькі самі спробы зрабіць беларускую мову патрэбнай грамадству. Без усялякага бізуна людзі браліся за авалодванне ёю. А вось сёння, калі ўлады свядома вывелі беларускую мову з грамадскага ўжытку, і пад руілай пісталета не прымусяць людзей купляць даведачную літаратуру па ёй, не кажучы ўжо пра мастацкую і публіцыстычную. Нездарма зараз тыповы наклад кніг на беларускай мове 100 - 300 паасобнікаў.

(Працяг у наст. нумары.)